

**SAVA BJELANOVIĆ I NJEGOVA STRUJA U SRPSKOJ STRANCI
U DALMACIJI 80-IH GODINA XIX. STOLJEĆA
(VJERSKA GLEDIŠTA)**

Tihomir RAJČIĆ, Zagreb

Namjera je ovog rada prikazati vjerska gledišta Save Bjelanovića i njegove struje unutar Srpske stranke u austrijskoj Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća. U tom smislu rad će obuhvatiti prikaz »naprednjačkih« stajališta ove struje te njezin odnos prema katoličanstvu i Hrvatima. Posebna pozornost bit će posvećena neuspjelom nastojanju vođe Srpske stranke Save Bjelanovića da srpsku naciju definira neovisno o vjeri, u čemu je naišao na otpor konzervativne struje u Srpskoj stranci, ali i na nerazumijevanje Srba izvan Dalmacije.

KLJUČNE RIJEČI: *Dalmacija, povijest XIX. stoljeća, politička povijest, Sava Bjelanović, Srpska stranka.*

Uvod

Ovaj rad želi prikazati vjerska gledišta Save Bjelanovića i njegove struje unutar Srpske stranke u austrijskoj Dalmaciji. Rad će obuhvatiti razdoblje 80-ih godina XIX. stoljeća u kojem je navedeni problem moguće promatrati s tri motrišta.

Na prvome mjestu riječ je o tome da su Sava Bjelanović i njegovi istomišljenici inzistirali na irelevantnosti vjere u definiciji srpske nacionalne pripadnosti. To se gledište, osim na učenju Vuka Karadžića o »Srbima triju vjera«, temeljilo na europskim prosvjetiteljsko-racionalističkim tradicijama odbacivanja vjere.

Drugo motrište zasniva se na tome da su tako shvaćen liberalizam i »naprednjaštvo« suprotstavljeni »klerikalizmu« i »natražnjaštvu« Narodne stranke. Njoj je, kao i hrvatskoj politici općenito, sustavno pripisivano nastojanje da, uz pomoć katoličke vjere, ugrozi nacionalni i vjerski identitet Srba.

Treće motrište možda je i najvažnije za osvjetljavanje problematike o kojoj je ovdje riječ. Naime, inzistiranje na liberalizmu i »naprednjaštvu« rezultiralo je pokušajem da se srpska nacionalna pripadnost definira neovisno o vjeri. To je urodilo napetošću između Bjela-

novičeve liberalno-radikalne struje i konzervativne struje¹ u Srpskoj stranci, kojoj je na čelu u ovom razdoblju bio Nikodim Milaš, ali i kritičkim Bjelanovićevim odnosom prema poimanju srpstva u banskoj Hrvatskoj, južnoj Ugarskoj i Srbiji. Ipak, ovo je nastojanje, zbog vrlo tradicionalne društvene osnove srpskoga nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji, imalo vrlo ograničen doseg.

Istraživačko pitanje stoga će glasiti: *Kakav je bio stav Save Bjelanovića i njegove struje unutar Srpske stranke u austrijskoj Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća prema vjerskoj problematici općenito, a posebno prema katoličanstvu i pravoslavlju te kakva je bila društvena osnovica tih gledišta?*

O ovoj temi u historiografiji nije pisano sustavno. Sporadični podaci doneseni u literaturi nisu dovoljni da bi se ovaj problem na odgovarajući način osvijetlio. Izvori, s druge strane, omogućavaju bolji uvid u problematiku. Osim *Srpskog lista (glasa)*, glasila Srpske stranke, korisne obavijesti o ovoj temi pružaju *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora*, koja donose istupe srpskih političara. Važni su i suvremeni spisi Save Bjelanovića »Don Miho na braniku« i »Na izjavu dr. Lovre Montija«. U manjoj je mjeri korišten *Narodni list* i *Narod*, glasila Narodne stranke u Dalmaciji, te neki drugi izvori.

Utjecaj Srpske pravoslavne crkve na srpski nacionalni pokret u Dalmaciji do 1880.

Prije nego se išta kaže o samom problemu, treba se osvrnuti na činjenicu da je velik utjecaj na razvoj srpskoga nacionalnog pokreta općenito imala pravoslavna vjera, tj. da je Srpska pravoslavna crkva jako utjecala na nastanak, manje-više poseban razvoj i osamostaljivanje srpskoga nacionalnog pokreta u Dalmaciji.

Karakter Srpske pravoslavne crkve određen je vjerskim tradicionalizmom istočnog kršćanstva, isprepletenim s pučkom kulturom i bizantskom tradicijom nerazdjeljiva jedinstva Crkve s državnim organizmom. Stoga je, nakon nestanka srednjovjekovne srpske države, u XV. stoljeću Srpska pravoslavna crkva od 1557. do 1766. u liku Pečke patrijaršije imala ulogu crkvene ali i svjetovne organizacije koja je faktički zamjenjivala srpsku državu. Velike seobe krajem XVII. stoljeća te ukidanja Pečke patrijaršije u XVIII. stoljeću donose premještanje središta te i takve organizacije s turskog područja na područje Hab-

¹ U literaturi se za struju koja je na čelu sa Savom Bjelanovićem predvodila Srpsku stranku rabe nazivi *liberalna, radikalna, lijeva, napredna*, dok se za struju koju je predvodio Nikodim Milaš rabe nazivi *klerikalna, konzervativna, desna i natražnjačka*. Budući da je središnje pitanje odnosa među ovim strujama bio, eminentno politički, problem definiranja srpske nacionalne pripadnosti, valja ih razlikovati po tom kriteriju. Pripadnici struje oko Save Bjelanovića, deklarirajući liberalizam, ne priznaju vjerskoj komponenti važnu ulogu u definiciji srpske nacije. S druge strane, ekskluziviranje štokavice za srpski jezik i radikalna težnja za posrbljenjem tadašnje Dalmacije onemogućavali su im da imaju pomirljiv stav kako prema Narodnoj stranci i Hrvatima tako i prema vladi. Isti stav, usprkos srpsko-autonomaškoj suradnji tijekom 80-ih godina, dade se nazrijeti i prema autonomašima. Stoga ovoj struji najbolje odgovara naziv liberalno-radikalna. S druge strane, struja oko Milaša srpsku je naciju definirala na tradicionalan, konzervativni način, kroz pravoslavnu vjeru. Držeći se te, jasne, razdjelnice srpskoga nacionalnog identiteta, oni su tijekom 80-ih ali i kasnije imali donekle blaži stav prema Narodnoj stranci i Hrvatima, a bili spremni na oportunističku suradnju s vladom. Stoga ovoj struji najbolje odgovara naziv konzervativna. Tihomir RAJČIĆ, »Neka zapažanja o društvenoj osnovici srpskog nacionalizma u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39 (1997.), str. 260, 261; Tihomir RAJČIĆ, »Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880–1887)«, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (2001.), br. 1, str. 387; »Naši dopisi«, *Srpski list*, 46/1886.; *Srpski glas*, 44/1890.

sburške Monarhije, u južnu Ugarsku. Mitropolija u Srijemskim Karlovcima, zahvaljujući povlasticama dobivenim od dvora u Beču, nastavila je igrati ulogu koju je ranije imala Pečka patrijaršija, a ostvarila je i znatnu vjersku, odnosno kulturnu autonomiju. Za sve to vrijeme Srpska pravoslavna crkva imala je svoje »poslanje«, tj. širila je srpsko ime i nacionalnu svijest u svim krajevima pod svojom nadležnošću. Zbog toga se može reći da je ona i na području hrvatskih zemalja, kako u okviru Turske, Habsburške Monarhije tako i u okviru Venecije, čuvala, prenosila i širila srednjovjekovne srpske državne i nacionalne tradicije. Te je tradicije prenosila na sve stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti, bez obzira na etničko podrijetlo. U tom se smislu srpska nacionalna svijest u austrijskoj Dalmaciji najprije očitovala kao svijest o pripadnosti pravoslavnoj vjerskoj zajednici. Neuspjeli pokušaji unijačenja u XVII., XVIII. i XIX. stoljeću ojačali su unutrašnju koheziju te zajednice i ubrzali proces srpske nacionalne integracije.² To tim više što su pokušaji unije početkom XIX. stoljeća koincidirali s početkom izlaženja *Srpsko dalmatinskog magazina*, koji je predstavljao početnu fazu razvoja modernoga srpskoga nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji. *Srpsko dalmatinski magazin* je, naime, u razdoblju od 1836. do 1848., usprkos prosvjetiteljskom i laičkom ruhu, srpski nacionalni pokret u znatnoj mjeri obojio pravoslavljem. Osim korištenja pravoslavnih crkvenih tradicija, srpski nacionalni pokret u Dalmaciji se tijekom XIX. stoljeća znatno oslanjao na pravoslavno svećenstvo, koje je, uz tanak sloj građanstva, činilo njegovu društvenu osnovicu. Pri tome je nezaobilazna uloga pravoslavnih vjerskih elita. Riječ je ponajprije o episkopima Pravoslavne crkve u Dalmaciji koji su, izuzev Venedikta Kraljevića, koji je bio sklon uniji, ustrajavali na obrani i isticanju individualnosti Pravoslavne crkve. Episkopi Josif Rajačić i Panteleimon Živković čak su, zbog takvog držanja, 30-ih godina XIX. stoljeća bili udaljeni iz Dalmacije. Rajačić je ipak uspio reorganizirati ovdašnju Pravoslavnu crkvu te, nakon puno napora, osnovati i Klerikalnu školu u Šibeniku. Ta je škola kasnije premještena u Zadar, gdje je prerasla u sjemenište. U ovom kontekstu treba sagledati i držanje episkopa Stefana Kneževića. On je isprva pripadao Narodnoj stranci, ali se 1864., u sklopu podrške koju su centralističkom ministru predsjedniku Schmerlingu pružili svi najviši katolički i pravoslavni poglavari u Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj, priklonio vladi. U pozadini takvog Kraljevićeva držanja bio je vjerojatno strah za državne dotacije Pravoslavnoj crkvi u Dalmaciji, odnosno briga za njezin materijalni interes. Osim toga, krug oko Kneževića, u koji su, među ostalima, spadali arhimandrit manastira Krka Jerotej Kovačević, katehet na zadarskoj gimnaziji Ljubomir Vujnović i profesor na pravoslavnom sjemeništu Đorđe Nikolajević, nastojao je razbiti Narodnu stranku i time afirmirati srpstvo. Tu je, zapravo, bila riječ o konzervativnoj struji među dalmatinskim Srbima, koja je gajila nepovjerenje prema Hrvatima temeljeći ga ponajprije na sumnjičavosti prema katolicizmu. Pripadnici ove struje redovito su zastupali ekskluzivnu srpsku nacionalnu ideju, usko povezanu s pravoslavnom vjeroispoviješću. Jugoslavenstvo, koje je u doba narodnog preporoda, 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća, zastupala Narodna stranka u Dalmaciji, smatrali su sredstvom

² Laszlo HADROVICS, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000., str. 15–17, 34–43, 93–95; Mile BOGOVIĆ, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga, Zagreb, 1993., str. 14–17, 82.

za pohrvaćenje Srba, a nisu prihvaćali ni sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom.³ »Ipak su pragmatično šutjeli o tim neslaganjima, iznosili su ih ponekad napose u beogradskom tisku, a sudjelovali su rubno u preporodnim akcijama koje su smatrali korisnim za dalmatinsko srpstvo.«⁴ U tom smislu valja istaknuti ulogu kaluđera koji su uživali velik ugled kao čuvari i prenositelji srpskih crkvenih i narodnih tradicija. Posebno je važna uloga arhimandrita, a kasnije i episkopa Nikodima Milaša. On je, slijedeći politiku kruga oko Kneževića, bio jedan od inicijatora osamostaljivanja srpskoga nacionalnog pokreta i osnivanja Srpske stranke 1880.⁵

Naime, kraj 70-ih i početak 80-ih godina XIX. stoljeća donijeli su otvoren sukob hrvatske i srpske politike potaknut zaoštavanjem spora oko pripadnosti Bosne i Hercegovine, a u vezi s austrougarskom okupacijom tih pokrajina. U Dalmaciji prijelom donose izbori za Carevinsko vijeće 1879., na kojima su srpski birači u Obrovcu i Kistanju, umjesto Mihovilu Klaiću kao do tada, podršku dali autonomaškom kandidatu Gustavu Ivaniću. Sljedeće, 1880. godine uslijedilo je pokretanje *Srpskog lista* i osnivanje Srpske stranke, čime je označen početak samostalnoga političkog djelovanja srpskoga nacionalnog pokreta u Dalmaciji.

Iako su neke od ciljeva srpskoga nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji već ranije zastupali *Srpsko dalmatinski magazin* i *Zemljak*, tek je pojava *Srpskog lista* 1880. donijela pojavu političkoga glasila koje je te ciljeve promicalo otvoreno i sustavno. Prvi broj *Srpskog lista*, glasila Srpske stranke, izašao je 14. siječnja 1880. Čitavo vrijeme svog postojanja, do 1904., *Srpski list* je izlazio u Zadru. Tiskan je ćirilicom, a neki su članci donošeni i latinicom. Od polovine 1888. je, zbog zabrane, izlazio pod imenom *Srpski glas*. Usprkos pokušajima da izlaženje bude što učestalije⁶, *Srpski list (glas)* izlazio je jednom tjedno, na četiri stranice velikog formata. U razdoblju o kojem je ovdje riječ uređivao ga je Sava Bjelanović, njegov prvi i najistaknutiji urednik, čiji je odlučujući utjecaj u Srpskoj stranci i *Srpskom listu (glasu)* bio neupitan sve do njegove smrti 1897. Osim Bjelanovića, koji je pisao uvodnike i najvažnije članke, u *Srpskom listu (glasu)* javljali su se i suradnici koji su većinom pripadali društvenim skupinama sklonim Savi Bjelanoviću i liberalno-radikalnoj struji u Srpskoj stranci. Nasuprot tome, pogled na publiku *Srpskog lista (glasa)* pokazuje da je ponajprije riječ o eliti seljačkog društva, koja je podržavala konzervativnu struju, te tankom sloju građanstva, koje je podržavalo Bjelanovića i liberalno-radikalnu

³ Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *Srpsko dalmatinski magazin 1836.–1848.*, Književni krug, Split, 1988., str. 79–81, 87, 98, 99; Ljubomir VLAČIĆ, »Dr. Božidar Petranović i unija«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 3 (1929.), str. 129, 130; Jovan RADONIĆ, *Rimska kurija i južnoslavenske zemlje od XVI. do XIX. veka*, Posebno izdanje SANU, Beograd, 1950., str. 635, 636; Dušan KAŠIĆ, »Srbi i pravoslavlje u sjevernoj Dalmaciji«, u: *Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*, Zagreb, 1971., str. 23–27; Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad, 1973., str. 23–38; Emanuel TURCZYNSKI, »National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy«, *Austrian History Yearbook*, vol. III. (1967.) pt. 3, Rice University, Houston, str. 104; Ljubomir VRCELJ, Klirikalna škola u šibeniku i Zadru, u: *Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*, Zagreb, 1971., str. 107–121; Nikša STANČIĆ, »Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda«, *Zadarska revija*, 39 (1990.), br. 5-6, 1990., str. 612.

⁴ Nikša STANČIĆ, *nav. dj.*, 1990., str. 612.

⁵ Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980., str. 260; Tihomir RAJČIĆ, »Sukobi unutar srpske stranke u Austrijskoj Dalmaciji, 1897–1902«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41 (1999.), str. 257, 258.

⁶ Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1997., str. 258–259.

struju.⁷ U tom smislu može se reći da je *Srpski list (glas)* svoju programsku orijentaciju promicao u tradicionalnome pravoslavnom okružju u kojem Bjelanovićevo inzistiranje na vjerskoj ravnodušnosti nije moglo imati velikih izgleda na uspjeh. No o tome opširnije nešto poslije.

»Naprednjački« kut gledanja Srpske stranke

Srpski list (glas) od početka svog izlaženja sustavno je promicao program Srpske stranke⁸ zastupajući »obranu srpstva«, težnju za »buđenjem i njegovanjem srpske nacionalne svijesti« i »sticanjem narodne i političke važnosti« Srba te težnju za »slobodom u narodnom i državnom pogledu«. Izjašnjavao se za hrvatsko-srpsku »slogu«, ali po načelu »svakom svoje«, odnosno za podjelu austrijske Dalmacije uzduž etničkih linija, što u multietničkoj državi Habsburgovaca nije bila nikakva novost.⁹ Za temu o kojoj je ovdje riječ posebno je karakteristično da *Srpski list (glas)* nikad nije propustio naglasiti kako se zalaže za »slobodu savjesti« i poštuje »vjerska ispovijedanja«. Tu je, naime, riječ o isticanju liberalnog zahtjeva za vjerskom tolerancijom, koji se u ovom slučaju obilno naslanjao na gledišta V. S. Karadžića, odnosno njegove jezične i vjersko-nacionalne postavke o »Srbima triju vjera« i o srpskoj pripadnosti štokavaca. U skladu s tim u ovoj točki treba vidjeti nastojanje da se za srpstvo pridobiju i katolici, a posebno katolička inteligencija, te da se tako nacionalni razvoj u Dalmaciji preokrene u smjeru srpstva. Sličnu je ideju još 40-ih godina zastupao Đorđe Nikolajević u *Srpsko dalmatinskom magazinu*. Može ju se naći i u korpusu ideja koje je Ujedinjena omladina srpska širila u tadašnjoj Dalmaciji, a i sam Bjelanović ju je zastupao već početkom 70-ih godina XIX. stoljeća.¹⁰

Osim iz Karadžićeva učenja, ova programska odrednica izvedena je i iz ideologije modernizacije prosvjetiteljsko-racionalističkog kruga europskih mislilaca, koji su razumom, vjerom u progres i prirodna prava htjeli zamijeniti vjeru u natprirodno, tj. božansko. U tom smislu može se reći da su Sava Bjelanović i njegova struja Srpsku stranku nastojali uklopiti u suvremeni »antiklerikalizam«, tj. napad na religiju, koji je u Europi obuhvatio različite društvene skupine. Pritom je Bjelanović iz svega izvukao krajnju konzekvencu, odbacivanje svake religije, odnosno ateizam.¹¹

⁷ Prema podacima iz 90-ih, koji su u velikoj mjeri relevantni i za ovo razdoblje, od ukupno 909 podupiratelja *Srpskog glasa*, njih više od 90 % pripadalo je eliti seljačkog društva ili onima koji su bili pod njezinim utjecajem. Udio građanske inteligencije bio je neznatan, samo 4 %. Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1997., str. 267, 277, 278.

⁸ »Naš program«, *Srpski list*, 1/1880.

⁹ Najpoznatiji je svakako neuspjeh pokušaj podjele čeških zemalja po jezično-etničkom ključu, između Čeha i Nijemaca iz 1890. Usklađivanje povijesno-pravnog načela i etničkih (jezičnih) prava pojedinih naroda bio je svakako jedan od najvećih problema Monarhije. Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, London, str. 359, 360, 440; Robert A. KANN, Zdenek DAVID, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands 1526–1918*, University of Washington Press, 1984., str. 306, 307.

¹⁰ Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 5, 8, 54, 55, 71–73, 90; Rade PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Svjetlost, Prosvjeta, Sarajevo, Zagreb, 1982., str. 246, 247; Nikša STANČIĆ, »Hrvatstvo, srpstvo, jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda«, *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (1970.), br. 2, str. 237.

¹¹ Valja, naravno, imati na umu da se »antiklerikalizam« u tadašnjim europskim društvima izražavao na različite načine. Od nastojanja liberala da ljudsku zajednicu postuliraju neovisno o transcendentnom, odnosno Bogu do

»Nehaj za vjeru i za crkvu« u tom se smislu ne smatra lošim i dopušta se svakomu da ima ili nema vjerska opredjeljenja. Bjelanović je stoga često isticao da on sam ne vjeruje u Boga, deklarirajući radikalno prosvjetiteljsko uvjerenje da su organizirane religije kočnica napretka. Ovaj »antiklerikalni« radikalizam, koji je uočljiv u političkom držanju Bjelanovića i njegovih bliskih suradnika, na prvome mjestu Ignacija Bakotića, uvjetovan je općom zaostalošću Dalmacije, tj. činjenicom da takve ideje nisu imale pouzdanu gospodarsko-društvenu osnovicu pa su liberalni napadi na konzervativizam bili obilježeni upravo onakvom ideološkom isključivošću kakva se može naći na stranicama *Srpskog lista (glasa)*. Sukladno tome, Bjelanović i njegova struja nisu zazirali ni od, tada još uvijek kontroverznih, socijalističkih ideja, tvrdeći da te ideje prihvaća većina europskih država kao sredstvo za ispravljanje socijalnih nepravdi.¹²

U skladu s tim Bjelanović ističe ideju progresivizma, tj. vjere u pravocrtni razvoj znanosti, koji će riješiti sve probleme čovječanstva. Podupire učenje, tada kontroverznog, Charlesa Darwina, ističući da time ne vrijeđa kršćansku vjeru, jer »evangelske istine nemogu biti u oprjeci sa plodovima nauke«. Misli da su francuski prosvjetitelji ljudski razum oslobodili od »predrasuda i popovskog sujevjerja«, a da je Francuska revolucija »podigla na prijestolje prava čovječja i carstvo zdravog razuma«. U skladu s tim ističe da je XIX. stoljeće donijelo oslobođenje naroda i pojedinaca od »tjelesnog i duševnog ropstava« pa se stoga i društveni odnosi trebaju zasnovati na novovjekim načelima: »Svakom svoja vjera, da se vjerska načela isključe iz političkih rasprava i ostave savjesti pojedinih ljudi.«¹³

Apologija Darwina i ustrajno inzistiranje na pozitivizmu, liberalno-radikalnoj struji Srpske stranke služili su da još više istakne vlastito »naprednjaštvo« i liberalizam naspram »natražnjaštva« i »klerikalizma« Narodne stranke. Čak štoviše, Bjelanović Srbe općenito predstavlja kao prirodne baštinike europske liberalno-naprednjačke tradicije kroz koju se sagledava i srpska prošlost. Svetog Savu tako ponajprije vidi kao nacionalnog prosvjetitelja – čije djelo trebaju prihvatiti svi Srbi, bez obzira na vjeru – pa tek onda kao sveca Srpske pravoslavne crkve. Za Dositeja Obradovića tvrdi se kako je još u XVIII. stoljeću ostavio samostanski život te pošao u svijet u potrazi za znanošću, propovjedajući putem liberalizam i vjersku toleranciju. Crnogorskog vladiku i pjesnika Petra II. Petrovića Njegoša smatra se navjestiteljem Darwinovih teorija o prirodnom odabiru, koje su Crnogorci, svojom ustrajnom borbom za opstanak, samo potvrdili. Na sličan način interpretira se i prošlost Dalmacije. Osvrćući se na proslavu dvjestogodišnjice oslobođenja Sinja od osmanlijske vlasti, *Srpski list* protivi se katoličkom obilježju te proslave napadajući sinjske franjevence zbog toga što su zanemarili ulogu Stojana Jankovića, koji je stanovnike Cetinske krajine doveo iz Rame. U tom smislu glasilo Srpske stranke misli da bi na proslavi u Sinju vjera

Bismarckova sasvim političkog sukoba s Katoličkom crkvom ili potpuno ateističkog »antiklerikalizma« socijalista, komunista i anarhista. Eric HOBBSAWM, *Doba kapitala*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989., str. 206, 207, 215, 216; Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo*, Barbat, Zagreb, 1997., str. 1–57.

¹² Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, Zadar, 1882., str. 55, 61, 92, 93, 96, 97, 131, 132, 142, 143, 155, 156; Savo BJELANOVIĆ, *Na izjavu dr. Lovre Montija*, Zadar, 1882., str. 9, 50; »Naši dopisi«, *Srpski list*, 4, 33/1885.; »Od sada kao i do sada«, *Srpski list*, 4/1887.; »Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1884.«, str. 190–191; Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Miho Pavlinović*, Matica hrvatska, Split, 1992., str. 71, 72; »Srvnjenja o radu sabora I.«, *Srpski list*, 30/1884.

¹³ Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 55, 92, 93.

trebala imati sekularno obilježje, tj. da bi se umjesto Velikoj Gospi, odnosno franjevcima, stanovnici Cetinske krajine trebali klanjati uspomeni na Stojana Jankovića.¹⁴

Obrana Bjelanovićevih liberalnih vrijednosti smatrana je i jednim od razloga osnivanja Srpske stranke u Dalmaciji, budući da se tvrdilo kako su narodnjaci tijekom 70-ih godina počeli »napuštati liberalni pravac«. U tom smislu ne čudi ni pozivanje na grofa Iliju Jankovića, koji je bio »volterijanac« i »fanatični neprijatelj kršćanstva« i koji je još 1873. Narodnoj stranci, među ostalim, prigovarao »očaran jezuitskim duhom«, naglašavajući svoju privrženost liberalizmu. Čak štoviše, Bjelanović Jankovića drži prethodnikom liberalnih načela Srpske stranke.¹⁵

No treba reći da, usprkos već spomenutom isticanju radikalnog »antiklerikalizma« i ateizma, u stajalištima Save Bjelanovića i njegovih pristalica nije moguće pronaći ključnu antropološku sastavnicu takvog stava, tj. kidanje čovjekovih veza s transcendentnim i njegovo postuliranje kao potpuno samosvojne pojave koja nema potrebe referiranja prema nekoj realnosti izvan sebe. U njihovim stavovima nije, dakle, moguće naći negiranje transcendentnog, odnosno Boga, i potpuno odbacivanje vjere. Riječ je prije bila o uobičajenoj liberalnoj težnji da se ostvari razmak između božanskog i ovostranog svijeta kroz, kako je *Srpski list (glas)* često isticao, »odvajanje vjerskih od političkih pitanja«.¹⁶

U tom smislu, kako će to biti pokazano kasnije, pravoslavna je vjera u interpretaciji Bjelanovićevoj i njegovih pristalica i dalje ostala važna, iako sekundarna, sastavnica srpskoga nacionalnog identiteta. Stoga se može reći da je inzistiranje na liberalnom definiranju srpske nacionalne pripadnosti u vizuri Save Bjelanovića i njegovih istomišljenika ponajprije služilo u političke svrhe, tj. kao pokušaj stvaranja alternative hrvatstvu, koje je u Dalmaciji gotovo u cijelosti sagleđavano sa stajališta Mihovila Pavlinovića.¹⁷ Riječ je, naime, o tome da je Pavlinović u dalmatinskoj politici svoga vremena imao jednu od vodećih uloga. U svome djelovanju on se oslanjao na hrvatsku državno-pravnu tradiciju u okviru Habsburške Monarhije, koja je trebala biti temelj za ostvarenje cjelovitosti, samostalnosti i ustavnosti Hrvatske. Na osnovi tih koncepcija Srbi su u Hrvatskoj trebali biti etnička i vjerska zajednica koja može imati sva prava, osim jednog, stvaranja srpske državnosti na hrvatskome državno-pravnom teritoriju. Vrlo važna sastavnica Pavlinovićeva političkog djelovanja bila su i njegova vjerska gledišta. Naime, Pavlinović se kao predstavnik ruralnih krajeva Dalmacije bio rukovodio sustavom vrijednosti tamošnjega seljačkog društva, što je podrazumijevalo velik utjecaj vjere u društvenom životu. Osim toga, rukovodio se i

¹⁴ »Okružnica i hodočašća«, *Srpski list*, 21/1881.; »Dvjestogodišnjica oslobođenja Sinja od Turaka i Stojan Janković, srpski junak iz Ravnih kotara«, *Srpski list*, 31/1887.; »Filip Višnjić, drugo pismo«, *Srpski list*, 34/1887.

¹⁵ Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 9, 50, 51, 93, 96, 97. Ovdje ipak treba imati na umu da je Janković, usprkos navedenim sklonostima, do kraja života, 1874., ostao pristalica »narodnjaštva« te da je srpsku pripadnost sagleđavao u njegovoj konzervativnoj varijanti, usko vezano uz Pravoslavnu crkvu. U tom smislu teško ga je ubrojiti u one koji su za srpstvo htjeli pridobiti i katolike. Simo MATAVULJ, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, Novi Sad, 1962., str. 37, 45–47; Kosta MILUTINOVIĆ, »Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice«, *Zadarska revija*, 17 (1968.) br. 1, str. 9–37; Rade PETROVIĆ, *nav. dj.*, str. 246, 247; Nikša STANČIĆ, *nav. dj.*, 1970., str. 237; Sava BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 49.

¹⁶ Jure KRIŠTO, *nav. dj.*, str. 39, 40; Mario STRECHA, *nav. dj.*, str. 4.

¹⁷ U tom je smislu ilustrativna tvrdnja Save Bjelanovića da »uprav ne poznajemo drugijeh Hrvata do manje ili više otkrivenijeh sljedbenika Mije Pavlinovića«. Sava BJELANOVIĆ, *Na izjavu dr. Lovre Montija*, str. 23.

tadašnjom europskom konzervativnom mišlju, koja se sukobljavala s liberalizmom i drugim ideologijama koje su težile sve većoj sekularizaciji društva i smanjenju uloge Crkve. U tom smislu njegovo zauzimanje za Crkvu i njezinu ulogu u društvu navelo je mnoge liberale u Narodnoj stranci da ga počnu smatrati »natražnjakom« i »klerikalcem«.¹⁸ Sličan stav prema Pavlinovićevim vjerskim gledištima tijekom 80-ih zauzima Srpska stranka, koja ga je uz to optuživala za nacionalni progon Srba te za vlastoljublje i koristoljublje. Ovakav stav imao je za cilj izazvati otpor prema Pavlinovićevom (konzervativnom) hrvatstvu i njegovim političkim nastojanjima, pogotovu među liberalno raspoloženim dalmatinskim građanstvom. Zbog toga se liberale u Narodnoj stranci, na čelu s Mihovilom Klaićem i Gajom Bulatom, proglašava Pavlinovićevim »podložnicima«, koji su odustali od »obrane jednakosti i slobode«, tj. od svojih liberalnih načela, pri čemu im se liberalno shvaćeno srpstvo nudi kao jedina prava alternativa.¹⁹

U tom smislu glasilo Srpske stranke ističe vjersku toleranciju kao jednu od najvažnijih vrijednosti za koju se zalaže, jer time želi spriječiti vjerske podjele unutar srpskog naroda u Dalmaciji ali i šire. »Naš je spas u liberalnim i naprednim idejama i zato iznosimo ih ili propovijedamo« – konstatira *Srpski list*. U skladu s tim, često ističe kako nerado piše o vjerskim pitanjima ako u njihovoj biti nisu politički problemi, ali konstatira da je na to prisiljen radi obrane liberalnih vrijednosti i narodnih interesa.²⁰

Pritom su Bjelanović i liberalno-radikalna struja u Srpskoj stranci posebnu pozornost poklanjali Srbima katolicima, za koje se smatralo da su »prvi u Dalmaciji shvatili prirodni zakon narodnog jedinstva, te ga primijenili u narodnom životu izjavom: katolici su Srbi kao i pravoslavci«. Sava Bjelanović politiku Srpske stranke smatra uspješnom jer u svom sastavu može »bilježiti odabranu kitu Srba katolika«²¹, među kojima je najkarakterističnija pojava Ignaca Bakotića²² iz Kaštela kod Splita, koji je od 1883. do 1892. bio zastu-

¹⁸ Pavlinović je naime, u austrijskim okvirima, pripadao jakoj konzervativnoj opoziciji koja se odupirala zakonima koje su 1868., 1869. i 1874. u Carevinskom vijeću donijeli njemački liberali, a kojima je ukinut crkveni nadzor nad školstvom i bračnim pravom. Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 2001., str. 131.

¹⁹ »Klaić«, *Srpski list*, 17/1882. No ovdje treba imati na umu da Pavlinovićeva struja nije u Narodnoj stranci nikad ostvarila prevladavajući utjecaj. Nakon sukoba s Klaićem oko programa iz 1873., kada se Narodna stranka zamalo nije raspala, Pavlinović je odustao od nametanja svojih stajališta čitavoj stranci i privatno pobijao vjerske zakone koje su njemački liberali od 1868. do 1874. donijeli u Carevinskom vijeću. Nikša STANČIĆ, *nav. dj.*, 1970., str. 237, 238; Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Nakladini zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980., str. 215, 217.

²⁰ »Vjera, narodnost i naši odnošaji VIII«, *Srpski list*, 17/1881.; »Okružnica i hodočašća«, *Srpski list*, 21/1881.; »Vatikan i Bosna«, *Srpski list*, 14/1882.; »Vjerske trzavice u Bosni«, *Srpski list*, 5/1884.

²¹ »Za jedinstvo«, *Srpski glas*, 8/1889.; Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 54, 55.

²² Ignacije Bakotić rodio se 1835. u Kaštel Gomilici, u obitelji koja je imala jaku katoličku tradiciju. Početkom 60-ih godina XIX. st., na početku narodnog preporoda, istupa kao narodnjak. U djelu »I partiti di Dalmazia« protivi se autonomaskom nastojanju da demokraciju ograniči na uski krug povlaštenih zalažući se za liberalnu demokraciju američkog tipa koja bi, kroz konkurenciju, svakomu pružila jednake šanse za uspjeh. Uprkos tome, kao i vjerovanju u neotuđivost prirodnih prava, Bakotićeva shvaćanja ostala su u okvirima suvremenoga kršćanskog liberalizma, tj. svoja shvaćanja o demokraciji i preporodu Europe izvodio je iz kršćanskih načela. Nastupao je kao umjereni aneksionist, zalažući se za postupno ponarodenje i afirmaciju narodnog jezika prema talijanskom. Zalažući se za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, Bakotić je sjedinjenu Trojednicu smatrao »zametkom« Jugoslavije, pa se stoga na nacionalnoj razini kretao između dalmatinstva i jugoslavenstva. Nakon rascjepa u Narodnoj stranci 1879., pristupa Srpskoj stranci. *Hrvatski bibliografski leksikon*, tom 1, JLZ, Zagreb, 1983., str. 369; Nikša STANČIĆ, »Nacionalna ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61. godine«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 11 (1978.), str. 183–277.

pnik Srpske stranke u Dalmatinskom saboru. Bakotić je u svojim saborskim istupima i novinskim člancima sustavno isticao liberalnu opredijeljenost Srpske stranke te vjersku tolerantnost Srba. Kao argument u tom smislu često je navodio činjenicu da su njega, iako katolika, izabrali srpski pravoslavni birači. Katolike i pravoslavce u Dalmaciji smatrao je dijelom jedinstvenoga, srpskoga, naroda. Napadajući »klerikalizam« i »jezuitski duh« Narodne stranke, odbacuje vjerski odgoj u školama kao »srednjovjekovno načelo« koje »ne vodi naprijed, nego nazad«. Narodnu stranku optuživao je za generiranje vjerske netolerancije, koje, kako misli, inače nema ni među Hrvatima niti među Srbima. Sličan prigovor upućuje i vladi u Beču. Nju optužuje da svojom vjerskom politikom želi zavladati Srbima katolike i Srbe pravoslavce u Dalmaciji, od njih napraviti dva naroda i tako lakše vladati Dalmacijom. Na sličan način istupaju i ostali Srbi katolici iz Kaštela: Jovo Metličić, Vicencije Butijer i Kazimir Luketić koji, uz to, Hrvatima predbacuju preveliku sklonost Zapadu te napuštanje slavenske kulture.²³

Fenomen Srba katolika najizrazitiji je odjek imao u Dubrovniku, gdje su, već u prvoj polovini XIX. stoljeća, Medo Pucić, Matija Ban i još neki drugi prihvatili srpsko nacionalno opredjeljenje. U doba o kojem je ovdje riječ srbo-katolički koncept prihvatila je i skupina oko časopisa *Slovinac* čineći, od sredine 80-ih godina XIX. stoljeća, na čelu s Nikšom Gradićem, oslonac Srpske stranke u Dubrovniku. Stoga *Srpski list* misli da su Dubrovčani »prvi usvojili misao« Vuka Karadžića o »Srbima triju vjera«.²⁴

U ostalim slučajevima najčešće je riječ o pokušajima *Srpskog lista (glasa)* da se dokaže srpska etnička pripadnost većine katoličkog stanovništva Dalmacije ili katolika na pojedinim područjima. Tako u slučaju Makarskog primorja, čije stanovništvo drži srpskim još od doba seobe naroda, to stajalište nastoji potkrijepiti i mnogim primjerima koji su imali pokazati da su se ovdašnji katolici u prošlosti izjašnjavali kao Srbi. Pritom se ističe da narodnjaci katoličku vjeroispovijest ovdašnjeg stanovništva zloupotrebjavaju za »nametanje« hrvatskoga nacionalnog opredjeljenja i progon Srba katolika. Sličnu situaciju *Srpski list (glas)* nalazi i u Podneretvlju, gdje je, kako se tvrdi, »narod živio u slozi dok popovi i fratri nisu donijeli hrvatstvo«.²⁵

No treba imati na umu da fenomen Srba katolika u tadašnjoj Dalmaciji ipak nije imao velik opseg. Premda se u literaturi spominju brojevi od 500 do 20–25 000, a *Srpski glas* navodi čak i brojku 100 000 Srba katolika u tadašnjoj Dalmaciji, opseg ovog fenomena bio je vrlo simboličan i imao je ponajviše propagandnu svrhu potkrjepljivanja Bjelanovićevih teza o vjerskoj tolerantnosti Srba. U najvećoj mjeri riječ je bila o individualnom opredje-

²³ *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1883.*, str. 41, 42, 70; *1884.*, str. 54, 83, 84, 92, 93; *1892.*, str. 583–593. »Domaće«, *Srpski list*, 34/1886.

²⁴ Kosta MILUTINOVIĆ, »O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki (1848–1914)«, u: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, Beograd, 1989., str. 35; Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1997., str. 269, 270.

²⁵ »Srbi katolici«, *Srpski list*, 16, 17, 45/1887.; »Za istinu«, *Srpski glas*, 26/1888.; »Naši dopisi«, *Srpski glas*, 30/1890. Ovdje svakako imati na umu da je na ovom području utjecaj Mihovila Pavlinovića i njegovih nacionalnih i kulturno-vjerskih gledišta tu bio najveći i da je tu imao sigurnu izbornu bazu. Osim toga, na ovom je području hrvatska etnička svijest stanovništva izravno prerasla u hrvatsku nacionalnu svijest. Nikša STANČIĆ, *nav. dj.*, 1980., str. 141, 159, 160, 166, 205. Stoga, osim čisto ideološko-povijesnog, ova stajališta Srpske stranke treba sagledati i u praktično-političkom kontekstu, tj. kao pokušaj slabljenja položaja svog najvažnijega političkog protivnika.

ljenju pojedinaca čije je srpstvo rezultat prihvaćanja jezično-narodnih gledišta tadašnje slavistike o štokavici kao ekskluzivnom obilježju srpskog jezika.²⁶

»Klerikalni progon« Srba i pravoslavlja

Sagledavajući situaciju u Dalmaciji iz ovakve »naprednjačke« perspektive, Srpska stranka optužuje Narodnu stranku da katoličku vjeru koristi kao sredstvo za vladanje pokrajinom. U tu se svrhu *Srpski list* najčešće osvrće na Mihovila Pavlinovića, čija mu vjersko-kulturna gledišta služe za dokazivanje »klerikalizma« i »natražnjaštva« narodnjaka i Hrvata općenito. Njih se smatra oružjem u rukama vjerskih interesa Vatikana i političkih interesa Austro-Ugarske na Balkanu, dok se Pavlinovića vidi kao autoritarnog vođu Narodne stranke koji vjeru stavlja u »političku arenu« te da nemoralnim političkim igrama osigurava svoj politički utjecaj. Stoga mu je Ignacije Bakotić 1883. čak pokušao osporiti izbor u Dalmatinski sabor tvrdeći da su polovina njegovih birača fratri i svećenici koji »se bave političkim strastima«.²⁷ Analizirajući njegova vjersko-kulturna gledišta, Sava Bjelanović u Pavlinoviću vidi predstavnika papskog katolicizma koji u to doba ima jake stranke u svim europskim zemljama. Ističe da je Pavlinović svoj »klerikalni« program uspio nametnuti Narodnoj stranci, te da na toj osnovi surađuje i s autonomašima. Također ga optužuje da je nakon tobožnjeg naputka iz Vatikana počeo izazivati razdor između Hrvata i Srba u Dalmaciji te da je Strossmayerov pomoćnik u zadatku pokatoličenja balkanskih Slavena, čime je, kako Bjelanović tvrdi, iznevjerio slavensku »duševnu zajednicu« pod vodstvom Rusije, a za koju se u prošlosti zalagao. Pripisuje mu vjerski fanatizam i korištenje metoda srednjovjekovne vjerske propagande te korištenje predrasuda »da sebi uzdrži ulogu apostola«.²⁸ »Vjersku« vlast Mihovila Pavlinovića i Narodne stranke u Dalmaciji *Srpski list* nalazi i u učiteljskoj preparandiji u Arbanasima, gdje, tvrdi se, svećenici drže mladež zatvorenu u »četiri zida« priječeći da do njih stigne prosvjeta. Prema mišljenju zastupnika Srpske stranke u Saboru, umjesto učitelja, ta preparandija odgaja propagatore vjerske i nacionalne netolerancije. Stoga, pozivajući se na tradicije europskog liberalizma, *Srpski list* traži da se svećenicima i njihovim odgojenicima oduzme nadzor nad javnim školama.²⁹

²⁶ Korijene fenomena Srba-katolika treba tražiti u političkim okolnostima nakon neuspjeha ilirizma da svojim nacionalno-integracijskim konceptom obuhvati sve Južne Slavene, kada je nekim bivšim ilircima zamjena ilirskog imena srpskim izgledala logična. Osim na doslovnoj recepciji rezultata tadašnje slavistike, ovo je uvjerenje počivalo i na pokušaju Vuka Karadžića da, u općem nesnalaženju nakon uvođenja apsolutizma i jačanja opasnosti od germanizacije nakon 1849., plasira svoje jezične i nacionalne postavke o »Srbima triju vjera«, tj. o srpstvu svih štokavaca bez obzira na vjeru. Ivo BANAC, »Vjersko 'pravilo' i dubrovačka iznimka. Geneza dubrovačkog kruga Srba katolika«, *Dubrovnik*, 33 (1990.), 1-2, str. 179–210; Ivo BANAC, *Hrvatsko jezično pitanje*, Bridge, Zagreb, 1991., str. 72–73. Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, Globus, Zagreb, 1985., str. 379, 380.

²⁷ »Don Miho lupa batinom«, *Srpski list*, 13/1884.; »Na kome vlada na tome pravda«, *Srpski list*, 43/1884.; »Srbima uoči izbora – posljednja riječ«, »Slika hrvatskijeh ljudi«, *Srpski list*, 20/1885.; »Ko vlada«, *Srpski list*, 32/1887.; »Domaće«, *Srpski list*, 3/1886.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1883.*, str. 24, 25; Sava BJELANOVIĆ, *Na izjavu dr. Lovre Montija*, str. 23.

²⁸ Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 9, 56, 61, 100, 101, 127, 128, 131, 142, 143; »Don Miho Pavlinović«, *Srpski list*, 11/1885.

²⁹ »Učiteljska«, *Srpski list*, 35/1886.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1884.*, str. 233–236; *1886.*, str. 330–333; *1887.*, str. 323, 370–372, 563–566.

Budući da je Srpska stranka mislila da su katolici i pravoslavci u Dalmaciji pripadnici jednog, srpskog, naroda, to se Narodnoj stranci pripisuje da katoličkom vjerom nastoji odvojiti Srbe katolike od Srba pravoslavaca i učiniti ih Hrvatima te tako razbiti nacionalno jedinstvo srpskog naroda, pri čemu, smatra se, koriste stajališta đakovačkog biskupa J. J. Strossmayera. Strossmayer je, na osnovi ćirilometodske ideje, uz angažman Rusije i međusobnim ustupcima crkava, htio unutar slavenskih naroda otkloniti crkveni raskol i ostvariti sjedinjenje crkava. Za temu koja se ovdje razmatra treba spomenuti odbojnost i nepovjerenje Srpske pravoslavne crkve, ali i srpskih političara prema Strossmayeru, koji su u njegovim nastojanjima vidjeli pokušaj hrvaćenja i katoličenja Srba.³⁰

U tom smislu i Sava Bjelanović, u svom spisu »Don Miho na braniku«, ističe da su vjerska načela biskupa Strossmayera i Mihovila Pavlinovića ostatak srednjeg vijeka i tadašnjega vjerskog sukoba između Carigrada i Rima te da je ta »borba rastrgala narode i širom otvorila vrata Turčinu«. Osim što takve ideje drži opasnim za sve Slavene jer potkopavaju njihovo jedinstvo u otporu njemačkoj ekspanziji, Bjelanović ističe da su Strossmayer i Pavlinović težnjom za pokatoličenjem i pohrvaćenjem Srba dirnuli Srbe u »osjetljivost vjersku i narodnu«. Budući da poštivanje liberalnih vrijednosti i dosega prirodnih znanosti Bjelanović drži osnovom za kulturni razvoj, to hrvatstvu kakvo zastupa Pavlinović odriče svaki kulturni sadržaj i drži ga proizvodom jedne »klerikalne«, inkvizicijski obojene »sekte koja je Galileja na muke metala«³¹, odnosno koja se protivila i protivi napretku čovječanstva.

U tom smislu *Srpski list* proslavu tisućugodišnjice sv. Ćirila i Metoda u Velehradu u Moravskoj 1885., drži opasnom za sve pravoslavne Slavene. Tvrdi se da je time pokrenut novi, katolički, panslavizam koji se zbog tradicije neprijateljstva Katoličke crkve prema slavenstvu smatra paradoksom usmjerenim protiv Rusije, pravoslavlja i slavenstva. U tom smislu ističe se da Hrvati u službi Vatikana »katoličkom propagandom rade protiv Srba« ponajprije u Bosni i Hercegovini, ugledajući se na Poljake, koji žele pokatoličiti i polonizirati Ukrajinice (koje *Srpski list* smatra Rusima) u Galiciji i Bukovini. Zbog svega toga *Srpski list* tvrdi da se Hrvati, Poljaci ali i Česi pod utjecajem Zapada »odcjepljuju od Slavenstva i od svoje narodnosti«. Vjersko-politički »progon« Srba *Srpski list* nalazi i u činjenici da je proslava tisućugodišnjice Ćirila i Metoda u Srpskoj čitaonici u Zadru zabranjena s obrazloženjem da može doći do političkih demonstracija. Zabrana se smatra posljedicom pristranosti vlade koja preferira Katoličku crkvu i podupire duh proslave u Velehradu, pogrešno se nadajući da će joj Strossmayerovo katoličko panslavstvo pomoći u prodoru na Balkan. U tom se smislu Strossmayerova djelatnost vidi kao izraz katoličkog neprijateljstva prema pravoslavlju i slavenstvu te mu se pripisuje negativnu ulogu u očuvanju »narodnog«, slavenskog, duha. Tako viđen katolički »vjerski fanatizam«

³⁰ Antun ČEČATKA, *Viđenje crkve J. J. Strossmayera (1815.–1905.)*, Đakovo, 2001., str. 257–269, 270–279; Geert van DARTEL, *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984., str. 31–38.

³¹ Zanimljivo je spomenuti da Bjelanović u načelu ipak podržava Strossmayerova stajališta o sjedinjenju crkava ako će ono biti ostvareno dogovorno. No odbija takvo sjedinjenje koje bi bilo ostvareno popuštanjem isključivo jedne, pravoslavne, strane. Budući da u Strossmayerovim nastojanjima nalazi tu drugu namjeru, to u ćirilometodskoj ideji vidi nastojanje Rima za pokatoličenjem pravoslavnih Slavena. Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 61, 62, 91, 92, 143–145.

smatran je osnovicom za hrvatski »narodni fanatizam«, kojim je, vjeruje se, ispunjen čitav javni život, i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj.³²

Osvrćući se u vezi s tim na situaciju u Bosni i Hercegovini, *Srpski list* tvrdi da službena politika Monarhije koristi neobrazovanost tamošnjeg pučanstva koje u vjeri nalazi gotovo jedino obilježje svoje narodnosti, da lakše »cijepa Srbe na pravoslavce, muslimane i katolike«. Iako su Srbi tu podijeljeni vjerom, njih, vjeruje se, povezuje zajednička etnička pripadnost, tj. činjenica da su »spojeni bratskom srpskom krvlju«. Stoga, u polemici s Jovanom Sundečićem, Bjelanović oštro odbija da se narodnost stanovnika Bosne i Hercegovine naziva samo »slavenskom«.³³ Sličnu situaciju glasilo Srpske stranke nalazi i u Dalmaciji, gdje, kako se tvrdi, »popovi pothranjuju vjerske podjele radi vlastitih interesa« i gdje »ima nekoliko godina da su fratri počeli nametati hrvatsko ime katolicima«. U tom se smislu navodi i primjer Dubrovnika u kojem, kako se kaže, popovi agitiraju kod autonomaša da ne glasaju za Srpsku stranku i gdje »crna četa«, odnosno fratri na dubrovačkoj gimnaziji kažnjavaju učenike koji ne žele prihvatiti hrvatstvo i »klerikalizam«. Slično tome *Srpski list* i u Boki vidi nastojanje da se preko katoličke vjere stvore Hrvati i da se na taj način po vjerskoj liniji razbije tamošnja »srpska sloga«. Sukladno tome Ignacije Bakotić i Sava Bjelanović u Dalmatinskom saboru optužuju Narodnu stranku i njezina bokeljskog zastupnika Tomu Brajkovića za poticanje vjerskog fanatizma u Boki.³⁴ Na sličan način u Saboru istupa i Joso Kulišić, dugogodišnji načelnik Vrlike, tvrdeći da se protiv njega i Srpske stranke u Vrlici Narodna stranka koristila »vjerskim fanatizmom« i da su »fratri vjerom agitirali« i protiv njega i protiv pravoslavnog pučanstva. Ignacije Bakotić u vezi s tim ističe i da bečka vlada u Dalmaciji koristi vjerske podjele da bi lakše vladala. Važan dokaz za korištenje vjere protiv Srba Bjelanović i *Srpski list* nalaze i u izuzimanju Dalmacije i Galicije od primjene školskih novela, po kojima bi učitelji trebali biti one vjere kojoj pripada većina učenika. Iako je spomenuti izuzetak učinjen zbog nedostatka učitelja odgovarajuće vjeroispovijesti u Dalmaciji, odnosno Galiciji, Bjelanović u Saboru ističe da je to »jezuitsko sredstvo« za polonizaciju Ukrajinaca i hrvaćenje Srba, odnosno pokatoličenje jednih i drugih. Pritom vladi zamjera što navedeni nedostatak ne nadoknađuje dovođenjem srpskih učitelja iz Translajtanije. Bjelanović, osim toga, u Saboru ističe da je »vjersko načelo prekomjerno zastupano« u školskim knjigama te da škole i učitelji potiču vjersku netoleranciju.³⁵

³² »Nećemo u Velehrad«, *Srpski list*, 9/1885.; »Slava slavenskih apostola«, *Srpski list*, 12/1885.; »Hiljadugodišnjica Metoda – zabrana u Zadru«, *Srpski list*, 14/1885.; »Srbi pred izborima«, *Srpski list*, 16/1885.; »Propaganda«, *Srpski list*, 31/1885.; »Balkanski savez«, *Srpski list*, 22/1886.; »Od sada, kao i do sada«, *Srpski list*, 4/1887.; »Trojedinica naša uzdanica II«, *Srpski list*, 42/1887.; »Na misli jednog Hrvata«, *Srpski glas*, 1/1890.

³³ »Podlistak«, *Srpski list*, 24/1884.; »Naši dopisi«, *Srpski list*, 34, 45/1884.; »Za slobodu«, *Srpski list*, 4/1885.; »Naši dopisi«, *Srpski list*, 17, 23/1885.; »Odgovor Jovanu Sundečiću«, *Srpski list*, 21/1886.; »Srbi katolici«, *Srpski list*, 16, 17/1887.; »Iz Hercegovine«, *Srpski list*, 42/1887.

³⁴ O ulozi vjere u Boki kotorskoj ali i u čitavoj tadašnjoj Dalmaciji svjedoče dva primjera. Zastupnik Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru Tomo Brajković, braneći 1889. zakonitost svoje izborne pobjede, kazao je da su njega izabrali katolici, koji u gradovima u Boki imaju većinu, tvrdeći usput da je pitanje vjere u Boki prisutno pri razmatranju svakog drugog problema. Sličnu sliku pruža i zapažanje Sime Matavulja o političkim sukobima u Herceg-Novome 70-ih godina XIX. stoljeća. Osim što ističe »malovaroške spletke« i »borbu za prevlast u općini«, Matavulj vrlo važnim drži i postojanje »vjerskog antagonizma«. *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1889.*, str. 241; Simo MATAVULJ, *nav. dj.*, str. 77.

³⁵ »Radi čistine«, *Srpski list*, 19/1885.; »Naši dopisi«, *Srpski list*, 23/1885.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1883.*, str. 77; *1884.*, str. 92, 93, 149–151, *1886.*, str. 330–333, *1889.*, str. 242–246; »Nabranjanja Đure Vojnovića IV«, *Srpski list*, 42/1885.

Nasuprot svemu iznesenom, hrvatska glasila u Dalmaciji ističu brojne primjere kojima dokazuju da se sa srpske strane pravoslavna vjera koristi u političke svrhe. Tako *Narodni list* navodi primjer Ervenika u kojem je arhimandrit Jerotej Kovačević pravoslavnom vjerom agitirao protiv kandidata Narodne stranke na lokalnim izborima, mjesnog učitelja Lalića, te protiv katolika općenito. Političku agitaciju pravoslavnog svećenstva *Narodni list* nalazi i u Ivoševcima kod Benkovca, gdje je »kaluđer Njeguš kleo pravoslavne koji su glasali za Bunjevce«, odnosno Hrvate i Narodnu stranku. Sličnu situaciju nalazi i u Skradinu, gdje je, kako se tvrdi, tamošnji načelnik Jovan Krmeta s pravoslavnom većinom u općinskom vijeću »ušutkao katolike te se nad njima čini nasilje« tako što je za to »platio pravoslavce iz okolnjih sela«. Osvrćući se na izbore u Makarskoj 1883., *Narodni list* pobjedu Srbina katolika Stjepana Pavlovića-Lučića drži pobjedom vladinog kandidata, a ne kandidata Srpske stranke. Komentirajući postojanje fenomena Srba katolika u Makarskoj, *Narodni list* osvrće se na pomoćnog biskupa Maroncellia, koji se izjašnjava kao Srbin katolik, a prije toga bio je autonomaš i narodnjak. U vezi s tim, nasuprot tvrdnjama *Srpskog lista (glasa)* da Srpska stranka svoj politički pravac zasniva na inzistiranju na vjerskoj toleranciji, *Narodni list* primjerom izbornog kotara Benkovac, Obrovac-Vrlika-Knin te kotara Kotor dokazuje da je Srpska stranka u tim kotarevima pobijedila na izborima »zahvaljujući kaluđerima i vjerskom fanatizmu«. ³⁶ Osvrćući se na tvrdnje Ignacija Bakotića o liberalnosti Srpske stranke, *Narodni list* misli da je riječ o političkoj frazi bez značenja i »širenju srpstva pod krinkom naprednjaštva«. Bjelanoviću se zamjera što je »bezvjerac« koji liberalizam (»slobodnjaštvo«) koristi protiv hrvatstva. Komentirajući radikalna stajališta Ignacija Bakotića, narodnjačko glasilo drži da je njegov liberalizam nejasan i da ga se očituje isključivo u napadanju na Narodnu stranku i hrvatstvo. Drži ga se »poturicom« koji, iako hrvatskoga etničkog podrijetla, mrzi Hrvate i hrvatstvo. »Njegovo antipopovstvo i tobožnji liberalizam samo su odraz mržnje prema hrvatstvu« – ističe *Narodni list*. Sličnu mu je primjedbu u Dalmatinskom saboru uputio i Mihovil Pavlinović, koji je, replicirajući na Bakotićevu tvrdnju da je od pravoslavnih srpskih birača izabran u znak vjerske tolerancije, ustvrdio da Bakotića nisu izabrali zato što je katolik, nego zbog njegova antihrvatstva. ³⁷

Narodni list stoga Srpsku stranku drži proizvodom službene politike vlade koja, kad nije uspjela nametnuti centralizam uz pomoć Stefana Ljubiše i »zemljaštva«, pa to nastoji postići pokrećući »crkveni raskol kroz birališta pod političkom krinkom srbstva«. Stoga se misli da je Srpska stranka nasljednica zemljaštva koja zastupa »kaluđersko srpstvo«, a *Srpski list* često se, podrugljivo, naziva »kaluđersko klapalo«. ³⁸ Ipak, *Narodni list* bilježi i postojanje različitih struja unutar Srpske stranke, pišući o sukobu između »kaluđeraša i nekaluđeraša«, tj. pravoslavnih konzervativaca s liberalno-radikalnom strujom u Srpskoj

³⁶ »Naši dopisi osobiti«, *Narodni list*, 55, 73/1882., 54, 66, 76/1883.; »Dan 12. lipnja«, *Narodni list*, 44/1883.; »Takozvani izbori u Makaru«, *Narodni list*, 46/1883.

³⁷ »Saborska sjednica od 2. srpnja«, *Narodni list*, 51/1883.; »Osvrt na prošlogodišnje zasjedanje sabora II«, *Narodni list*, 58/1883.; »Naši dopisi osobiti«, *Narodni list*, 61/1883.; »Nazovi Srbinu katoliku«, *Narodni list*, 97/1881.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1883.*, str. 77–75.

³⁸ »Naši dopisi osobiti«, *Narodni list*, 83/1881., 60/1882.; »Srpski list i nijemčenje«, *Narodni list*, 24/1883.; »Radić -Jovanović«, *Narodni list*, 9/1881.; »Poslije dvadeset godina borbe III«, *Narodni list*, 22/1881.; »Dr. Monti je istupio«, *Narodni list*, 44/1882.

stranci. Tako se uočava i napetost među tim strujama, pogotovu u izbornu doba, kada nije jasno hoće li pravoslavni konzervativci s Milašem na čelu podržati kandidaturu vođe stranke, ali i čelnu osobu liberalno-radikalne struje Save Bjelanovića.³⁹

Slična stajališta donosi i splitski *Narod*, koji, analizirajući rad Save Bjelanovića i Ignaca Bakotića u Dalmatinskom saboru, također tvrdi da je riječ o pukom razbacivanju liberalnim frazama. *Narod Srpskom listu* zamjera da »više na popove, a njegovi dioničari skupštine drže u vladikinoj kući u Zadru«, tj. djeluju u okrilju Pravoslavne crkve. Tvrdi da je, usprkos inzistiranju na vjerskoj ravnodušnosti njezina vodstva, Srpska stranka povezana s Pravoslavnom crkvom, i to baš u pitanju vjerskog odgoja u školama, koji inače najviše napada. Stoga se Srpska stranka smatra smjesom ostataka zemljaštva i pravoslavne inteligencije, s osloncem u pravoslavnom pučanstvu Dalmacije. Isticanje liberalizma vidi se kao pokušaj da se predstave kao »radikalna Narodna stranka« koja, navodno, najbolje zastupa volju naroda.⁴⁰

Autonomaši su, s druge strane, podržavali vjerska gledišta Save Bjelanovića i njegove struje u Srpskoj stranci. Srpsko-autonomaški savez, koji je od samog nastanka početkom 80-ih godina imao dosta pukotina, naziva se tako građanskim, tj. »*La Unione Cittadina*«, čime se zapravo podržava Bjelanovićev pokušaj liberalizmom protkane redefinicije srpstva. Pritom valja imati na umu da je Srpsku stranku i autonomaše, osim različitih jezičnih i narodnih gledišta, razdvajala upravo vjerska suprotnost. To se najbolje vidi na primjeru Kotora i Dubrovnika, gdje su, osim borbe za vlast, upravo vjerske suprotnosti proizvodile trzavice u srpsko-autonomaškoj suradnji.⁴¹

Neuspjao pokušaj redefinicije srpske nacionalne pripadnosti

Nasuprot tome, Sava Bjelanović odbija tvrdnju da je Srpska stranka od samog početka svoga djelovanja imala pravoslavno obilježje, odnosno da *Srpski list (glas)* zbog takvog obilježja napada katoličku vjeru. Odgovarajući, u vezi s tim, na konstataciju Lovre Montija da Srpska stranka predstavlja »kaluđersko srpstvo«, Bjelanović tvrdi da se liberalnost Srpske stranke ogleda u činjenici da u saborskom klubu Srpske stranke »nema kalugjera ali ima katolika« koji su izabrani jer »Srbi ne gledaju na vjeru«. Ipak, govoreći u Dalmatinskom saboru, Bjelanović priznaje da »u Srba popovi imaju utjecaj«, dodajući ipak da taj utjecaj nije »odlučujući kao u Hrvata«. Stoga ističe da u pravoslavlju ne može biti »klerikalizma« u zapadnom smislu budući da je »istočna crkva podijeljena na narodnosti i države« te nema jedinstvenog središta koje bi imalo »vlast i moć u svijetkijem stvarima« kao Vatikan. Zbog toga on Srpsku pravoslavnu crkvu smatra crkvom koja ponajprije brine o interesima naroda i ne podređuje naciju vjeri, kao što je to slučaj kod katolika. *Srpski list* čak ističe da je »pravoslavlje nešto više od same vjere« i da je zbog toga »milo svakom Srbinu« jer je ono štit protiv stranih utjecaja. Tako zapaža da su se Srbi uspješno oduprli Carigradu, za razliku od Hrvata, koji su sasvim pali pod utjecaj Rima. Puno značenje ovih

³⁹ »Domaće viesti«, *Narodni list*, 60/1882.; »Naši dopisi osobiti«, *Narodni list*, 76/1883.

⁴⁰ »Stranke pri raspravi o jeziku«; »Pet prijedloga«, *Narod*, 62/1884.

⁴¹ Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb, Dom i svijet, 2002., str. 241; Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 2001., str. 384, 387.

riječi vidi se iz, već spomenute, Bjelanovićeve interpretacije uloge sv. Save, kojeg ponajprije vidi kao nacionalnog prosvjetitelja, čije djelo trebaju prihvatiti svi Srbi, bez obzira na vjeru, pa tek onda kao sveca Srpske pravoslavne crkve. U vezi s tim Bjelanović ističe da je pravoslavna vjera Srbima bila štiti protiv stranih utjecaja, koji su kod katolika dolazili upravo preko vjere. Zbog toga tvrdi da je među Srbima nacionalni osjećaj jači od vjerskog te u skladu s tim među Srbima ne može biti »klerikalizma« i vjerskog fanatizma. Kroz takav, može se reći, politički kontekst Bjelanović sagledava djelovanje Srpske pravoslavne crkve u južnoj Ugarskoj i banskoj Hrvatskoj. U sukobu patrijarha Germana Anđelića i Crkvenog sabora, Bjelanović Anđelića jednostavno drži vođom »kaluđerske stranke« među tamošnjim Srbima koja pomaže Ugarskoj vladi da naruši srpske crkveno-školske povlastice. S druge strane, Bjelanović podržava episkopa Teofana Živovića u njegovu nepovjerenju prema Strossmayeru, budući da đakovačkom biskupu pripisuje težnju da u službi vatikanske politike želi pokatoliti pravoslavce na jugoistoku Europe i oduzeti im njihovu slavensku narodnost. Rekapitulirajući ova stajališta, Bjelanović ističe da Srpska stranka napada Anđelića jer on ne brani »narodne interese«, tj. brani Živkovića, koji kao i ona brani »najčistiju narodnu misao, srpsku misao«. ⁴² U takvom kontekstu valja promatrati i činjenicu da *Srpski list (glas)*, iako se ovaj deklarirao kao ateist, svake godine donosi čestitke upućene Bjelanoviću u povodu njegova imendana, sv. Save. To kao i činjenica da je prihvatio dužnost tutora pravoslavne crkvene općine u Zadru ⁴³ pokazuje da su se Bjelanović i liberalno-radikalna struja u Srpskoj stranci, usprkos iznesenim gledištima, u određenoj mjeri morali prilagoditi prevladavajućem utjecaju pravoslavne vjere u definiciji srpske nacije i u tadašnjoj Dalmaciji i šire. S tim u vezi karakteristično je i stajalište Rista Kovačevića, profesora povijesti i aktivista Srpske stranke, koji kombinira »naprednjaštvo« i tradicionalne elemente srpske nacionalne ideologije ističući važnost koju su imali »jezik, pjesme, predaje« ali i »Savina tvorba«, Srpska pravoslavna crkva, koja je sačuvala srpsku državnu tradiciju. Slično, politički nadahnuto, gledište o ulozi Pravoslavne crkve i sv. Save zastupao je i *Srbobran*, glasilo Srpske samostalne stranke u banskoj Hrvatskoj. No umjesto isticanja liberalizma, samostalci su u Pravoslavnoj crkvi vidjeli srpsku nacionalno-političku instituciju, a u sv. Savi nacionalnog reformatora. ⁴⁴

Pritom ipak treba imati na umu da su neki aspekti pravoslavne vjere imali i izvanvjerska obilježja. Tako je npr. upravo sv. Sava, osim isključivo vjerskog, imao i nacionalnoprosvjetiteljski, pa čak i političko-nacionalni karakter. Naime, Habsburška Monarhija nije dopuštala neograničenu proslavu srpskih svetaca, već samo svetog Save. Zbog toga se srpski nacionalni, kulturni i vjerski identitet slio u tog sveca koji je od sredine XIX. stoljeća slovio kao nacionalni i zemaljski zaštitnik ali i kao školski patron. ⁴⁵

⁴² Savo BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, str. 9, 49, 50, 51, 54, 55, 61, 92, 93, 96, 97, 131, 132, 142, 143, 155, 156; Savo BJELANOVIĆ, *Na izjavu dr Lovre Montija*, str. 9, 48, 50; »Naši dopisi«, *Srpski list*, 4, 33/1885.; »Od sada kao i do sada«, *Srpski list*, 4/1887.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1883.*, str. 236; 1884., str. 190–191; Rade PETROVIĆ, *nav. dj.*, str. 245, 246, 247; Simo MATAVULJ, *nav. dj.*, str. 45, 46, 47.

⁴³ Lazar TOMANOVIĆ, *nav. dj.*, *Novi život*, knj. XXVI. (1926.), sv. 7, str. 201.

⁴⁴ »Govor Rista Kovačevića«, *Slovinac*, 6/1883.; Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, 2001., str. 71, 254.

⁴⁵ Geert van DARTEL, *nav. dj.*, str. 82.

Ipak, *Srpski list* odbija tvrdnje da je Srpska stranka povezana s vodstvom Pravoslavne crkve u Dalmaciji, ističući suprotstavljenost Bjelanovića i liberalno-radikalne struje u stranci i pravoslavnih konzervativaca na čelu s Nikodimom Milašem. Pritom valja imati na umu da odnosi između Bjelanovića i Milaša zaista nisu bili skladni. Do prvih sukoba došlo je još u doba osnivanja Srpske stranke i *Srpskog lista*, kada je Milaš nastojao ograničiti Bjelanovićevu potpunu samostalnost u uređivanju stranačkoga glasila, u čemu nije uspio.⁴⁶ Sukoba je bilo i poslije, u prvim godinama djelovanja Srpske stranke. No oni su ostali izvan javnosti sve do 1886. Tada je Bjelanović, nakon Milaševih napada u *Narodnom listu*, iznio svoju verziju događanja oko osnivanja *Srpskog lista*, pogotovu u odnosu na Milaša, tvrdeći da je Milaš sebi bio namijenio ulogu »srpskog Pavlinovića«, tj. da je htio, vjerojatno zbog svoga visokog položaja u hijerarhiji Pravoslavne crkve u tadašnjoj Dalmaciji, preuzeti vodstvo stranke. Nasuprot tome, Milaš je Bjelanovićevu ulogu u osnivanju Srpske stranke sasvim minorizirao, stavljajući u prvi plan Lazara Tomanovića i sebe.⁴⁷

Iako ovaj sukob nije ostavio neposredne posljedice na unutrašnju koheziju Srpske stranke niti su Bjelanovićevo čvrsto vodstvo u stranci i odlučujući utjecaj u uređivanju *Srpskog lista (glas)* za njegova života bili dovedeni u pitanje, postojanje jake konzervativne struje u stranci stvaralo je napetosti. Kao predvodnik konzervativne struje među dalmatinskim Srbima, Milaš se još 70-ih zalagao za osnivanje posebne srpske stranke koja bi branila i srpsku naciju i pravoslavnu vjeru. Time se iskazivao kao pristalica tradicionalne formule o potpunom izjednačavanju srpske pripadnosti i pripadnosti Pravoslavnoj crkvi. Takvo je gledište impliciralo nastavak tradicionalno velike uloge pravoslavnog svećenstva u društvenom i političkom životu, ali i sumnjičav odnos prema Srbima katolicima, koje se, zahtjevom za poštovanjem tradicija Pravoslavne crkve kao čuvara srpske nacionalnosti, zapravo neizravno poziva da i oni prihvate pravoslavlje. Ipak, stajališta konzervativaca jače su došla do izražaja tek nakon Bjelanovićeve smrti 1897., kada je došlo do višegodišnjega javnog sukoba oko vodstva stranke.⁴⁸

Promičući ideju o definiciji srpske nacionalne pripadnosti bez obzira na vjeru, *Srpski list (glas)* kritičkim okom promatra srpsku politiku općenito bilježeći i osuđujući sve pojave koje se ne poklapaju s Bjelanovićevim pokušajem liberalne redefinicije srpstva. Tako se, primjerice, izražava razočaranje držanjem Stevana Đurkovića, člana Srpskog kluba Khuenove Narodne stranke u banskoj Hrvatskoj, koji je u austro-ugarskim delegacijama umjesto naglašavanja problema srpskih narodnih škola u banskoj Hrvatskoj tražio uspostavu pravoslavnog vikarijata u Banjaluci. S tim u vezi *Srpski list* ističe da u banskoj Hrvatskoj borba za crkvenu autonomiju »potiskuje katolike iz srpstva« jer se ono izjednačava s pra-

⁴⁶ Naime, Milaš je nastojao pridobiti dioničare *Srpskog lista* za ideju da se Bjelanoviću nametne poseban nadzorni odbor. No Bjelanović je dobio odriježene ruke, uz osobnu odgovornost, što mu je omogućilo da, s vremenom, postane neupitni stranački vođa. »Domaće«, *Srpski list*, 22/1886.

⁴⁷ »Uspomene ...«, *Primorski srpski list*, 22/1903.

⁴⁸ »Uzroci i težnje srpskog pokreta u Dalmaciji«, *Zastava*, 56/1877.; Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1999., str. 250, 251, 257. Te su suprotnosti eskalirale krajem XIX. i početkom XX. stoljeća sukobima koji su zamalo proizročili rascjep u Srpskoj stranci. O tome opširnije u: Tihomir RAJČIĆ, »Vrhunac sukoba unutar srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji 1902/1903.«, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40 (1998.), str. 413–424.

voslavljem. Osim toga, crkveno-školsku autonomiju Srba u južnoj Ugarskoj i banskoj Hrvatskoj drži iluzijom »u doba u kojem sve ide« za tim »da se crkve podrede državi«. U tom smislu smiješnom i čudnom smatra činjenicu da *Zastava*, kao glasilo »ateista i socijalista«, koji su protivnici Crkve, brani crkveno-školsku autonomiju. Slične primjedbe iznose se i na račun »Društva svetog Save« u Beogradu, koje je izjednačavalo srpstvo s pravoslavljem. Kritizirajući usmjerenje tog društva, Lazar Tomanović, jedan od osnivača Srpske stranke i najvažniji suradnik *Srpskog lista (glas)*, ističe primjer Ujedinjene omladine srpske koja je 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća, u nastojanju da se »ujedini srpski narod«, zastupala vjersku toleranciju nastojeći ukloniti povezanost srpske nacionalne pripadnosti s pravoslavljem, koje katolike nije privlačilo k srpstvu. *Srpski list* stoga žali što ideja vjerske tolerancije nije prihvaćena među Srbima u Srbiji, južnoj Ugarskoj i banskoj Hrvatskoj. Činjenicu što njegove ideje nisu široko prihvaćene među Srbima Bjelanović drži opasnom ne samo za srpski nacionalni pokret nego i za slavenstvo na jugoistoku Europe. Sa žaljenjem konstatira da je Karadžićeva ideja o »Srpstvu triju vjera ostala teorija«, koja se u društveno-političkim odnosima nigdje ne primjenjuje osim u Srpskoj stranci u Dalmaciji.⁴⁹

Karakterističan pokazatelj takvog stanja jest sumnjičavost umjerenoga srpskog političara iz južne Ugarske, Mihaila Polita-Desančića, prema konceptu Srba katolika. Osvrćući se u vezi s tim smislu na prisutnost tog fenomena u Dubrovniku, Desančić kaže: »Hoću da verujem, da ima inteligencije dubrovačke koja hoće da su Srbi, al' hoćete li vi meni, koji poznajem Dalmaciju, da dokažete, da svi Dubrovčani, da ogroman dio, vole Srbe? Ja znam da ih mrze.«⁵⁰

Sve to ipak nije smetalo Savi Bjelanoviću da, u kontekstu osvrta na oživotvorenje ovih ideja, posebnu ulogu pripisuje Dubrovniku. On ističe da je, kao »grad između Carigrada i Italije«, Dubrovnik sačuvao kulturu koja je bila »srbskim narodnim duhom zadahnuta«. Stoga *Srpski glas* pobjedu srpsko-autonomaške koalicije na tamošnjim lokalnim izborima 1890. proglašava pobjedom ideja Srpske stranke.⁵¹ Sličan primjer glasilo Srpske stranke nalazi i u Crnoj Gori, gdje se osnivanjem biskupije za 2 500 katolika došlo do ostvarenja »najmilije misli *Srpskog lista*, pobjede vjerske tolerancije među Srbima.«⁵²

Ipak, nastojanja Save Bjelanovića i liberalno-radikalne struje u Srpskoj stranci oko redefinicije srpske nacionalne pripadnosti nisu ni u Dalmaciji imala realnu društvenu osnovu.

Približna ujednačenost utjecaja društvenih skupina koje su podržavale liberalno-radikalnu (odvjetnici, bilježnici, profesori, učitelji, studenti, liječnici, dio činovnika), odnosno konzervativnu struju (trgovci, posjednici, pravoslavni svećenici i dio činovnika) u vodstvu (58 % konzervativaca prema 42 % liberalno-radikalnih) i među članstvom (47 % konzervati-

⁴⁹ »Naši u delegacijama«, *Srpski list*, 45/1884.; »Društvo sv. Save«, *Srpski list*, 7/1887.; »Još dvije iskrene«, *Srpski list*, 32/1887.; »Riječi Hrvata s ove i s one strane Velebita«, *Srpski glas*, 40/1889.; »Pomaže li II?«, *Srpski glas*, 12/1890.

⁵⁰ Lazar TOMANOVIĆ, *nav. dj., Novi život*, knj. XXVII. (1926.), sv. 2, str. 37. Slično tome, razmatrajući četrdeset godina kasnije domet Bjelanovićevih nastojanja, Lazar Tomanović konstatira »da Beograd nije razumio politiku 'Srpskog lista' i vjersku toleranciju«. Lazar TOMANOVIĆ, »Miletićev utjecaj na primorju«, *Letopis Matice srpske*, knj. 308 (1926.), sv. 3, Novi Sad, 1926., str. 103–109.

⁵¹ »Srpska pobjeda u Dubrovniku«, *Srpski glas*, 20/1890.

⁵² »Katolička crkva u Crnoj Gori«, *Srpski list*, 25/1886.; »Primjer snošljivosti«, *Srpski list*, 36/1887.

vaca prema 43 % liberalno-radikalnih⁵³) Srpske stranke svjedoči o osjetljivoj ravnoteži i napetostima koje su se tijekom 80-ih iskazivale kroz već spomenuti sukob Bjelanovića i Milaša. No odlučujući utjecaj konzervativnih društvenih skupina među širim slojevima podupiratelja srpskoga nacionalnog pokreta pokazuju već spomenuti podaci o uplatama u *Fond Srpskog glasa*. Naime, 82 % ukupnih uplata, odnosno 93 % uplatitelja došlo je iz konzervativnih društvenih skupina, nasuprot 11 % ukupnih uplata i 4 % uplatitelja iz redova društvenih skupina koje su podržavale liberalno-radikalnu struju, što zorno svjedoči o tome da je konzervativna struja imala neusporedivo širu društvenu osnovicu.⁵⁴ Slično se može reći i za činjenicu da je od 21 izabranog zastupnika Srpske stranke u razdoblju od 1880. do 1895., njih 8 (37 %) došlo iz izbornog kotara vanjskih općina Drniš, Knin, Vrlika, u kojem je Srpska stranka redovito osvajala sva tri mandata. Izuzetak je bilo razdoblje 1880. i 1881., kada je jedan od mandata držao narodnjak Lovro Monti. Izborni kotar vanjskih općina Kotor, Herceg-Novi, Risan, Budva u ovom je razdoblju Srpskoj stranci dao svih 6 mandata, odnosno 29% svih zastupnika stranke. Slično je tome kotar vanjskih općina Benkovac, Obrovac, Kistanje Srpskoj stranci, s tri zastupnika (14 % svih srpskih zastupnika) u sva tri saborska razdoblja davao svoj jedini zastupnički mandat. To znači da je Srpska stranka, u razdoblju 80-ih godina 81% svojih saborskih mandata osvojila u ruralnim područjima pokrajine (sjeverna Dalmacija i zaleđe Boke), gdje je, zbog odlučujuće uloge svećenstva, pogotovu nižeg, prevladavala upravo tradicionalna definicija srpstva. No treba zapaziti da je upravo to društveno okruženje bilo izborna baza Save Bjelanovića i većine drugih pripadnika liberalno-radikalne, što je svakako pokazatelj njihova jakoga političkog utjecaja u Srpskoj stranci.⁵⁵

Ipak, sve navedeno pokazuje da pokušaj redefinicije srpske nacionalne pripadnosti nije imao širu podršku niti društvenu osnovicu. U tom smislu Bjelanovićevo čvrsto vodstvo u stranci i odlučujuća uloga u uređivanju *Srpskog lista (glasa)* te razmjerno jak utjecaj liberalno-radikalne struje u vodstvu i među članstvom stranke, valja ponajprije pripisati većem aktivizmu društvenih slojeva koji su tu struju podržavali.⁵⁶

⁵³ Ostatak od 10 % čine 5 načelnika i 1 činovnik, čiju eventualnu pripadnost konzervativnoj, odnosno liberalnoj struji u Srpskoj stranci nije bilo moguće utvrditi jer nema preciznijih podataka o njihovu stvarnome društvenom (profesionalnom) podrijetlu niti o njihovim političkim sklonostima.

⁵⁴ Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1997., str. 267, 277, 278.

⁵⁵ U vezi s tim posebno je karakterističan primjer Srbina katolika Ignacija Bakotića, kojega su birali pravoslavni birači izbornog kotara vanjskih općina Drniš-Knin-Vrlika. Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, Zadar, 1978., str. 219–223; Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1997., str. 273, 277.; ISTI, *nav. dj.*, 1998., str. 250, 251.

⁵⁶ Važnost aktivizma ovih društvenih slojeva vidljiva je iz činjenice da je, usporedo s procesom postupnog osamostaljivanja srpskoga nacionalnog pokreta u Dalmaciji, rastao i njihov utjecaj. Tijekom 30-ih i 40-ih godina XIX. stoljeća prevlast konzervativno usmjerenog svećenstva i trgovaca bila je gotovo potpuna. U »narodnjačkoj« fazi, tijekom 60-ih i 70-ih godina, ta se slika izmijenila samo utoliko što se jače osjećao utjecaj malobrojnog ali poduzetnog srpskog građanstva i inteligencije. U 80-im godinama, kao što je prethodno pokazano, uloga svećenstva i trgovaca je opala, a u vodstvu i članstvu Srpske stranke narasla je uloga građanske inteligencije koja je kroz Savu Bjelanovića i liberalno-radikalnu struju jače utjecala na srpski nacionalni pokret, odnosno ideološko i političko usmjerenje Srpske stranke. Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *nav. dj.*, 98, 99; Nikša STANČIĆ, *nav. dj.*, 1990., str. 613, 614.; Tihomir RAJČIĆ, *nav. dj.*, 1999., str. 249, 250.

Zaključak

Nakon svega što je rečeno, vjerska gledišta Save Bjelanovića i njegove struje unutar Srpske stranke u austrijskoj Dalmaciji treba ponajprije sagledati u praktično-političkom kontekstu, tj. kao nastojanje da se srpsko nacionalno opredjeljenje proširi među katoličkom inteligencijom tadašnje Dalmacije. Svi ostali aspekti bili su puno manje važni. Osim toga, deklarativno zastupanje radikalnog liberalizma i negiranje svega tradicionalnog za Bjelanovića nije bilo prihvatljivo jer, izuzev Pravoslavne crkve, u Dalmaciji Srbi nisu imali nikakvih tradicionalnih institucija koje su važne za očuvanje njihova identiteta. S tim u vezi pokušaj redefinicije srpstva njegovim odmakom od pravoslavne vjere predstavlja donekle i zakašnjeni refleks sličnog razvoja srpskoga nacionalnog pokreta u južnoj Ugarskoj, gdje je tijekom 60-ih godina XIX. stoljeća, liberalno građanstvo, na čelu s Bjelanovićevim uzorom Svetozarom Miletićem, nastojalo od pravoslavno-konzervativne elite preuzeti vodstvo tamošnjega srpskoga nacionalnog pokreta.

No usprkos tome što je do svoje smrti 1897. bio neupitni vođa stranke i što su on i njegove pristalice udarili odlučan pečat stranačkom glasilu *Srpski list (glas)*, Bjelanović nije uspio u svojim nakanama. Razlog tome valja tražiti u društvenoj strukturi srpskoga nacionalnog pokreta. Vrlo jak utjecaj konzervativnih društvenih skupina u vodstvu, odnosno u članstvu stranke te njihov oslon na šire slojeve pravoslavnog pučanstva, posebno na zagorskom području sjeverne Dalmacije i Boke kotorske, odakle je Srpska stranka dobivala veliku većinu svojih saborskih mandata, pokazuju da je u srpskome nacionalnom pokretu u Dalmaciji 80-ih godina prevladavala tradicionalna definicija srpstva, kroz pravoslavlje. Potpora tankog sloja građanske inteligencije (među koje spada mala skupina Srba katolika) nije liberalno-radikalnoj struji, koja je tijekom 80-ih imala relativno jak utjecaj u vodstvu i članstvu Srpske stranke, bila dovoljna da izmijeni prevlast tradicionalnog načina poimanja srpstva.

Stoga se može reći da je, u slučaju srpskoga nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji, »tradicionalna religija osigurala društveni materijal na kojem će nacionalizam raditi«, ali da pritom, usprkos težnjama Save Bjelanovića i liberalno-radikalne struje, »između religije i nacionalizma« nije bilo »odlučnog prijeloma«.⁵⁷

⁵⁷ Anthony D. SMITH, *Theories of Nationalism*, Duckworth, London, 1971., str. 57.

Summary

*SAVA BJELANOVIĆ AND HIS FRACTION IN THE SERBIAN PARTY OF
DALMATIA DURING THE 1880S (RELIGIOUS ASPECTS)*

The purpose of this article is to portray religious attitudes of Sava Bjelanović and his fraction within the Serbian Party in Austrian Dalmatia during the 1880s. Therefore, author examines »progressive« views of this fraction and its attitude towards Catholic Church and Croats. Moreover, author emphasizes Sava Bjelovanović's efforts to define Serbian nation disjointedly of Orthodoxy, which caused hostilities within the conservative fraction in the Serbian Party and misunderstanding of Serbs outside of Dalmatia. Author's examination showed that Bjelovanović and his followers of liberal-radical ideas, in spite of their efforts in the party's organs and high ranking in the party's structure, did not have strong support among social structure and population. Therefore, in this period Serbian national movement did not separate from the Orthodoxy, as Bjelanović and his supporters desired.

KEY WORDS: *Dalmatia, history of the nineteenth century, political history, Sava Bjelanović, Serbian Party.*